"Тече річка невеличка...

Чистими літніми ранками, коли ще й сонце тільки-но прокидається десь там у своїх золотих палатах, Митро Концедайло першим збивав куряву з сільського шляху: жене до лісу табунець білих, мов хмариночки, кіз. Після їхнього солодкого вранішнього молока і димок од цигарки здається Митрові солодким, і туман, що вродився над річкою, і білий світ, такий білий — аж очам боляче.

Радіє він цій годині, радіє з усієї сили, бо ген там, за річкою, де починається ліс, защемить його серце. І то — на цілісіньку днину...

Весело процокотіли кози по дерев'яному містку,— їм що, на пасовисько ідуть, того й мерехтять копитцями,— а він, бідолаха, й собі поспішає; спритненько тягне скарлючену ногу, пересмикує гострими плечима, сміється — не чує старості. Але яка там старість, Митрові ледве за п'ятдесят. То тільки зверху він показує на діда, а так — як оте кострубате покручене дерево, що перестоїть ще й молоденьку сосну.

За річкою Митро чорніє на лиці, тверднуть йому губи. Терпкий дух живиці, що йде від бору, перехоплює горло, в очах туманіє, і вже він бачить не кіз біленьких, а й справді зграйку хмарин, що пливуть по осінньому небу — синьому-синьому, як Яленчині очі...

I

Того дня вони збирали опеньки,— а ліс жовтогарячий світив їм під ноги,— і навмисне розійшлися далеко у різні боки (потім так гарно шукати одне одного, іти на голос одне одному). Дмитро забрів аж у шахти — давним-давно тут брали иугіллн, то полишалися темні сирі западини, грибами багаті. Лнжож, їх було тут море, повитикались довкола пеньків цілими сімейками. Та ис встиг і пагпу-тись Дмитро, як збоку затріщав хмиз,— невже Яленка підкралась отак непомітно? — і тут

він угледів чоловіка, якого, мабуть, і в селі злякався б, а це ж таки ліс. Ну й химера! За чорною бородою не видно й лиця, тільки очі жевріють, ще й автомат звисає з плеча, тонкодулий, німецький.

— ЗВІДКИ ТИ будеш, хлопче? — спитав бородань хрипким простудженим голосом.

— Із Сестринців.

— Гриби збираєш?

— Опеньки,— відказав уже спокійніше, бо чоловікові очі начебто лиха не віщували, щось навіть знайоме зблиснуло в них. Отак показалось і згасло.

— Ти сам?

— Я?.. С-сам.

— То й добре. Нікому не скажеш, що бачив мене? Дмитро похитав головою. На мить йому привидівся

батько: ідуть вони стернею в Жалівку до Семена Момотз, який усіх чобітьми обшиває, Дмитро чує, як у мішечку приємно порипує шкура теляча — на осінь і він матиме новенькі чоботи, буде в чому до Яленки ходити!

— І ще одне,— сказав бородань.— Не раджу тобі далеко в ліс заходити. Тепер не ті часи.— Повернувся й поволі пішов за дерева, згорбивши плечі.

"Дядьку Момоте! — хотів гукнути Дмитро.— А коли ж ви пошиєте чоботи?"

Однак промовчав. Мабуть, тепер дядькові не до чобіт. Нема коли й поголитися...

Яленку не кликав, якось і так знайшов її швидко при світлі дерев, од чого вона здивувалася, ще, може, й образилася б, та не встигла.

— Чого ти, Митю?

— Так...

— Ти наче щось знаєш.

— Скучив за тобою.

— Таке скажеш... — Ііа її їдоках пристигли суниці, очі вронила у кошик з опеньками. Обдивлялася кожен грибочок, кожну травинку, що прилипла до шапочки, а бачила — очима чула — Дмитра.

— А ти хіба ні? — Він тішив&я тією сором'язливістю, наче грівся коло Яленчиних рум'янців.

— Ну, Митю...

— Гарна ти,— дражнився Дмитро. Хіба не дражнитимешся заради такого дива: щоки червоні, а носик білий-білісінький, тільки де-не-де поцяткований рудими крапочками — може, пташина яка поторкала дзьобиком?

— Ні, не гарна,— сказала Яленка.

— Ну, тоді погана.

— І не погана.

— А яка ж?

— Така.

— Ах ти така! — І раптом хмільна відвага підхопила Дмитра, як пір'їнку,— і чого він злякався дядька Момо-та? — кинувся до Яленки, руки втопив у шовкові кіс, затулив її губами од всього світу.

— Митго, ти що? Митю...

Випурхнула з обіймів і, мовби нічого не трапилось, хутенько схилилася над розсипаними опеньками, збирала їх у кошик і погляд туди ховала...

II

Село їхнє милувала війна — не заходили німці в Сест-ринці. Чи від того, що коло лісу тулилося, то боялися партизанів, чи й за село його не вважали: так, хутірець на півсотні дворів.

Он у сусідів,— правда, Жалівка стоїть на горбі, її обминули ліси і річка,— всю душу витрусили. Днями приходила звідти Дмитрова тітка Федорка, то чого вже тільки не понарозказувала. Налізло до них німчури (гир-гиргир, гир-гир-гир! — шкабарчать), і те дай, і те дай, щоб їх порозривало. Птицю патрають на льоту, в баби Ярини свиню застрелили з "ліворвера" та й не смалили, обдерли мов зайця.

— Людей не милують, а що їм етиня, — зітхала мати. — Може, до нас переходь, Федоро? Пересидимо якось.

— А на кого ж я хату покину? — бідкалась тітка, кліпаючи лисенькими повіками.— їм хату спалити — що раз плюнути.

— Та бог з нею, з хатою.

— Я тобі, Оксано, скажу, що й серед наших е штучки. Тільки-но німці в село, а Карпінський уже виходить їм назустріч та...

— Це який Карпінський? Отой присліпуватий на одне око?

— Та він же, виходить, хліб-сіль на рушнику несе та каже: "Господа, ми вас двадцять лет ждали. Советська вдасть прийде, як у мене волосся на долоні виросте".

— Диви, яке!

— Так і каже. Господа, каже... — і тітка Федора ще кілька раз повторила його слова, поки пе розлютила себе до краю: і— Що'б тобі всохла та долоня!

— В сім'ї не без виродка,— ще глибше зітхнула мати й пішла до плити, де куліш булькотів у чавунчику.

Тітка загомоніла голосніше, щоб мати і там почула:

— Ти ж пам'ятаєш, Оиса', нашого Дуню німого?

— А чо' ж не пам'ятаю, брат же його, Вакула, в Сест-ринцях живе. Теж німий.

— Ну да, так ото длубається Дуня на городі, картоплю копає, а підходить німчик до нього, молоденький такий, гостропикий, як пацючок, та й подає Дуні відерце, щоб той картоплі всипав йому. А Дуня, — чуєш, Окса'?— простягає йому лопату й тицькає пальцем у землю, мовляв, сам накопай.

— От біда,— сумно всміхнулася мати.

— Той спершу спаленів, згріб Дуню за комір та носом в ту землю! А Дуня, він же нсихований, як не вхопить лопату та на того німця! — Тут тітка Федорка не втрималась, заллялася сухеньким смішком, наче курка за-кудкудахкала.

— І вдарив? — перебила мати той сміх, сполохано звівши ріденькі брови — такі, як і в тітки. У них і носи однакові, барабулькою, і очі, живенькі, примружені.

— Яке там ударив! Німчик так дременув, що тіки смуга лягла, а Дуня й собі, здурів чоловік, заніс лопату над головою та біжить за ним скільки духу... Але той молодший, утік-таки.

— Та й що він тоді, той німець?

— Думали, прийде з автоматом, диркне — й нема Дуні. Але ж ні, минулося.

— Ти бач, подарував!

— Карпінський, той би не простив. Де вже там! Господа, каже...

— Ці німі богом зобиджені, але постояти уміють за себе. Он Вакула що зробив Микликові, ще до війни, коли той скирту сторожував.

— А я щось і не пригадую.

— Ну, Мотя, жінка Вакулина, пішла надвечір та набрала в'язочку соломи,— якої там соломи, триння самого,— а Миклик, підлий такий, підкрався ззаду та й підпалив на ній ту потеруху.

— Еге, я ніби й чула щось таке.

— То бідна жінка перелякалася на смерть, ледве додому прибилася та й злягла хвора. Говорити не могла, уже пізніше розказала "се Вакулі.

— А той що?

— А що той, мовчить, бо німий, а тоді, як вима впала, морози вдарили, то й собі бере цупкенького мотузка і йде по солому до скирти. І не знаю, що там і як було, але приніс Вакуяа у в'язці соломи і Миклиюа, — той же дрібненький, мале, бач, а зле,— і в'язку Вакула заніс не в хлівець, а поклав на морозі за хатою.

— Так йому й треба! — знов кудкудахнула тітка Фе-дорка, блиснувши яснами.

— Миклик пручається у в'язці, розв'яжи! — верещить, а Вакула не чує. Був би замерз на кізяк, та нагодився дід Печиборщ,— він до Вакули щовечора ходить у карт гуляти,— почув той крик і розв'язав Миклика.

— Сміхота,— сказала тітка.

— Була б йому сміхота, аби не Печиборщ. Вакула насилу простив дідові, але помирилися, бо друзі ж великі.

Отак відвели душу тітка із матір'ю, а тоді сіли до столу куліш їсти. І Дмитро з ними.

— У вас із яйцями,— прихвалювала тітка,— а в мене курей забрали гироди, то які там уже яйця.

— Та й ми не дуже-то ними ласуємо, це так, що гості,— виправдовувалась мати, наче завинила перед тіткою тим, що куліш такий добрий.

І сьорбали його повагом, акуратненько, що й губи сухими лишалися, і ложки сухими.

Дмитро мовчав, не втручався в жіночу балачку, а то-тоді — блись очима з-під лоба:

— Тьотю, чуєте тьо', а хіба Семена Момота не взяли на фронт?

— А ні, слабий він... Але й у селі не видко, пропав десь.

— Чого це ти Момота згадав? — мати.

— Та я все про чоботи думаю.

— Ой, Митю, хіба тепер за це мова?

— Чула я, — тітка Федорка поклала ложку й зашепотіла, низенько зігнувшись над столом,— чула, немов партизани об'явилися в Губському лісі.

— Партизани?

— Ну, Семен, ще як иімці не заходили, возив підводою харчі до лісу. Думаю, куди ж ти ото, чоловіче, їздиш на ніч?

— Розказують,— зашепотіла губами мати,— що поліцая вбили. Але то аж у Бужаиці.— І глянула у вікно, чи ніхто там не слухає. — О, Митю, невісточка наша пішла!

Дмитро й собі кинувся до вікна і, хоч як було цікаво слухати тітку, не втерпів, побіг на вулицю. Що й казати, то ж тітка, а то Яленка!

III

Милувала війна Сестринці та й не довго, і от одного дня приїжджає в село чорна горбата машина, зупиняється на майдані коло церкви, і виходить із неї — хто б ви думали? — Карпінський виходить, у чорній одежі, з пов'язкою на руці. Дмитро й не впізнав його спершу, але бачить — око сліпе, блимає червоненьким обідком. Карпінський одчиняє задні дверцята, згинається в три погибелі, бо звідти виходить чин німецький — усе на ньому виблискує, аж мороз іде поза шкірою від того блиску. Підтягнутий такий, виголений, рівненько тримає голову і найперше на церкву дивиться, невеличку, дерев'яну, зате чепурну, мов лялечка. А з машини іще поліцаї виходять, і німець один вискакує з автоматом, але старший щось пробелькотів до нього, то зняв автомат і поклав у машину. Лише в поліцаїв стриміли гвинтівки за плечима. Карпінський наказав їм, щоб збирали людей на майдан, а сам не відходив од офіцера і теж сліпав одним оком на церковицю, наче й він там побачив щось дуже цікаве.

— Какой вєк? — спитав німець, і Карпінський насилу второпав, що від нього хочуть.

— Вік? А-а-а... Стара дуже.

— Почему замок? — показав на двері.

— Мабуть, попа немає.

У Сестринцях тоді не ходили до церкви, хто й вірив у бога, то молився сам собі нищечком.

От і люди стали прибувати на майдан, зупинялися поодалік від машини, а поліцаї махали їм — ближче, ближче. Тільки Миклик, отой дрібний, мов горішок, Миклик, уже підкотився до Карпінського, коротеньку руку йому подає, а тоді й офіцерові, тільки німець не помітив його руки, бо все ще на церкву милувався.

То була така ясна днина, а тут і хмарка десь узялася, дощик став накрапати. Люди сходилися в гурт, мовчали, тільки очима питали одне в одного: шо ж воно далі буде?

— Кажіть уже! — не втерпів дід Печиборщ.— Бо промокнем до нитки.— І щільніше притулився до друга свого, Вакули, відчуваючи, як у того плече од напруги каменем твердне.

Але Карпінський, видно, ждав наказу німця, котрий і під дощем не горбився, височенько тримав голову, а тоді кивнув: можна починати.

— Шановні-і земляки-и,— розтягував Карпінський слова, як гармошку.— Вас ізволив одвідати-и сам замісник районного пана коменданта-а Герд!

— А ви хто такий будете? — знов устромив свого носа дід Печиборщ.

— Я староста села Жалівки-и, а тепер і ваш буду. Раніше Сестринці входили до жалівського колгоспу-у, то мусять пристати і до нашого громадського господарства. Ралом працюватимемо на себе во славу великої і непобіди-мої Герма-а-апії, яка несе нам волю і благополуччя. За старшого у вас наставляємо Пилипа Миклика-а-а...

Миклик дивився у небо, наче хотів угадати, чи довго ше мжичитиме, але, видно, йому щось муляло — може, камінні Вакулині очі.

Потім Карпінський дістав із кишені якогось папірця, протер двома пальцями підсліпувате око й читав:

— На перший раз од вас вимагається: корів — десять голів, свиней — двадцять, курей та іншої свійської птиці...

Жінки заохкали, чоловіки загули, а Дмитро все шукав очима Ялепку й пе міг знайти. Мати її, тітка Сантоха, стояла, похнюпивши голову, дівчата, низенько запнуті хустками, а де ж Яленка?

— А ще німецька влада попереджа-а-а-е вас, щоб не сміли допомагати людям, зайшлим із лісу-у-у. За непослух покарано буде всякого.

Мова Карпінського була аж такою чужою, що наче й не приставала до Дмитра, наче усе це приснилося, і вже пізніше, коли чорна горбата машина покотила з села, раптом подумав, що як же це воно буде, якщо заберуть їхню Квітку? Дивно: думав він і не про молоко зовсім, і навіть не про корову, а про те, що не гонитиме більше череду на пасовисько удвох з Яленкою (бо Яленка у парі з ним доправляла на пашу своїх кіз), і на водопій не гонитиме до річки, де так гарно дивитися, як сонце заходить, і не пектимуть вони солодку картоплю, і не будуть разом од ранку й до вечора...

IV

Уже й день пригасав, а Дмитро подався до лісу, дарма що дощ припустився ще більший. Навіть не прихопив нічого напнутися, щоб мати менше розпитувала, і поки минув місток, піджак добренько поважчав од води, а в лісі було затишніше, дощ заплутувався у густому гіллі й падав на землю ріденькими краплями.

То тут, то там яскраво червоніли мухомори — у світі таке робиться, а їм хоч би що, цвітуть собі, як і завжди цвіли в осінню сльоту,— і це Дмитра чомусь луже тішило. Згадав, як одного разу Яленчине дурне козеня вхопило такого гриба у рот, то бідна дівчина не знаходила собі місця, думала, що воно здохне. А козеняті й вади не було, бо навіть

чоловік, якщо отруїться грибами, то рятується козиною ряжанкою. Колись така біда спіткала була Миклика, і жінка його прибігла до Яленчииої матері, дайте, каже, бо дереться на стіну й, базю-базю, ряжанки кричить. А тітка Сашоха дала повен глечик, тепер би вона йому дулю зсукала. Сьогодні Дмитро забігав спитати, де Яленка, і про Миклика згадав. Так тітка Санюха сказала: "Ряжанки йому дала б тепер? А юшки із бібок".

Та що вже тепер казати, коли Микликові на плече гвинтівку повісили. Дід Печиборщ, мабуть, теж лікті гризе, що звільнив його із Вакулиної в'язки.

Отак тітка Санюха то про Миклика, то про Вакулу, а де поділась Яленка, і не сказала. "Я думала, що ти знаєш. Кавалер же..."

Прийшов Дмитро додому, дивиться — очі в матері червоні, за Квіткою наплакалася.

— Проживемо якось, мамо. А може, нашої ще й не візьмуть.

— Ой, Митю. Та якби тільки Квітку, і все. А вони ж, анцихристи, й до людей доберуться. Чув же, в Германію молодих забирають.

— Та ще видно буде.

— У мене аж серце стало, як почали згонити до церкви. Ну, думаю, це вже все.

— Я б утік од них.

— А ще, бачу, майнула Яленка через місток до лісу. Мабуть, думаю, прочула Санюха біду, що спровадила її з села.

— До лісу, кажеш?

— Та то ж давненько було. Ще вранці.

Ліс дрімав під легенький шумок дощу, і навіть Дмитрів голос не міг його розбудити — не котився луною, а тонув у густому мороці.

— Яленко-о-о!

Чого ж це тітка Санюха не сказала йому, щоб нагукав із лісу Яленку? Німці ж поїхали. А молодець, що додумалась одіслати її з села. Яленку як не запинай низенько, то видно, що гарнішої за неї нема. Замаж лице сажею, а очі... Синітимуть, дурненькі, як і синіли. Вони й жалів-ським хлопцям не давали спокою (сестринчани ходили пе-

ред війною до школи в Жалівку, бо своєї десятирічки не було). "Індики", — так дражнили сусідів, а ті прозивали сестринчан "совами",— не минали нагоди, щоб не смикнути Яленку за пухнасту біляшу кіску. Вони й Дмитра недолюблювали за те, що ходив із нею щодня через ліс до школи, що горнулась до нього Яленка мовби до брата рідного. Дмитро теж дивився за нею як за сестрою, радів тихенько, що хлопці казяться через Яленку, нехай, думав. А то якось підходить до Дмитра на великій перерві Борис Карпінський — рудий, пика здорова, як не репне, — обіймає за шию паче по-дружньому, коли глянути збоку, а насправді здавив Дмитра з усіх сил та на вухо: "Слухай, сова, сьогодні ти не підеш із нею додому, пойняв?" — "Чого це?" — "Того, що по підеш". — "Це моє діло". — "Пожалкуєш, сова".

Дмитро тоді на уроці пише записку Яленці: "Чого це Карпінський каже, щоб я не йшов з тобою додому?" Яленка в одвіт: "А ти вже й злякався?" І 'знову тгонгта пішла по партах: "Чого б то я лякався?" — "Ну, то й не слухай його, придурка рябого".

І от знову ідуть вони вдвох додому, про те, про се гомонять, сміються собі аж до лісу. А вже у лісі притихли раптом, бо з-за кущів Карпінський виходить з дрючком у руках, а за пим — ватага ціла (видно, втекли з останнього уроку, щоб перестріти їх тут).

"Хіба я не казав тобі, сова, що пожалкуєш?" — підступає Карпінський, опираючись на дровиняку. А дружки його стоять позаду, шкірять зуби, моргають один до одного.

"Не смій і пальцем його зачепити! — вискочила наперед Яленка.— Я тобі очі видряпаю, опудало ти горохове!"

А Карпінському цього й треба — вхопив її обіруч: "Хлопці, я подержу, а ви..."

1 тільки-но Дмитро кинувся до Яленки, як хтось махнув дрючком йому під коліна, і він упав, не 'відчуваючи болю, не чуючи злорадного хекавпя вад собою і безжальні них ударів, бо все заглушив Ялеичин крик. Мабуть, Карпінський злякався, що хтось почує її, а може, вжахнувся самого голосу, що аж згоряв од розпуки, аж розривався на мільйон дрібних голосочків.

"Чого ти, дурненька,— сопів Яленці в лице.— Ми ж до тебе нічого не маємо. Це він заробив. Киньте його, хлопці. Дістав своє".

"Індики" пішли, а Яленка схилилася над Дмитром, тулила йому хусточку до обличчя, "Це все я, я винна",— примовляла, і сині краплини падали з її очей на Дмитрове чоло, щоки, губи. Bin мовчки дивився па Яленку, так сумно якось дивився, аж страпшо їй стало. "Ну, облай мене, Митю, кажи, що хочеш, тільки пе мовчи". А він і далі не обзивався, лиш гладив її очима, і тоді вперше відчув, що любить її. Не так, як ліс, пе так, як матір, не так, як сестру...

Того дня вони ще довго не йшли додому, сиділи над річкою, Яленка робила йому примочки до синців, а Дмитро мучився згадкою, як притискав її до себе Карпінський, мучився, бо думав, що Яленка його любить лиш так, як і цю їхню річку, як своїх козенят біленьких, як брата рідного...

— Яленко!

Де ж вона? Дерева вже ніч обсновує, а Яленки не чути. Мабуть, розминулися, хіба не розминешся в такому мороці — ліс почорнів, не світить більше жовтогарячим листом. Біля шахт Дмитро повернув додому — Яленка, либонь, на печі обсихає, а його носить чортій-де. Побіг Дмитро. За лісом було видніше, то відразу помітив на містку якусь жінку, напнуту поверх голови плащем. Блись-блись голими литочками. Та це ж Яленка.

— Аго-о-ов!

Озирнулася, впізнала Дмитра, але не видно — зраділа чи ні.

— Чого це ти мокнеш, Митю?

— Та ятір поставив он там. Риба ж гуляє дощем.

-— Хоч би накинув щось на себе. Ховайся під плащ.

— Не хочу мокрий тулитись до тебе.

— Нічого.

— Та хай, все 'дно вже як хлющ.

— Мерщій додому біжи, бо застудишся.

— А ти? Он голими литками світиш.

Вдома Дмитро наговорив матері сім мішків гречаної вовни про те, де він був, а тоді:

"Ма, а в чому Яленка до лісу бігла?"

"Як у чому?"

"Ну, вдягнута".

"Як повсігда, хіба що?.."

"Не в плащі?"

"Ні, який там плащ, тоді ще й дощу не було. А тебе вже, бачу, кольки колять. Сам он зуб на зуб не попадеш. Роздягайся та лізь на лежанку".

Дмитро довго не міг вивільнити ґудзика з петельки. Збігся піджачок на дощі, то й петельки поменшали.

V

Сестринчапи раділи холодному осінньому дощеві, сподівалися на дорогу, колись кляту-перекляту, яка в негоду так розгасала, що село опинялося відірваним од усьо-. го світу. Не проїдеш і трактором, не те що машиною. Може, тепер у пригоді їм стане та болотяка? Ні, не помогло.

Ще не розтанули ранкові сутінки, ще дід Печиборщ не встиг добілувати свою первістку Маньку (голосіння баби Борщихи розбудило усе село, хоча дід і замкнув її у хатині, бо хапала за руки, не давала різать корову), ще густій мжичці не видко було кінця-краю, як у

Сестринці в'їхала підвода з поліцаями і двома німцями в чорних накидках, з-під яких визирали холодні цівки автоматів.

Заметушився, забігав перед ними Пилип Миклик,—-його маленькі чобітки глибоко вгрузали в грязюку, насилу висмикував їх,— і насамперед показав пальчиком на Вакулине подвір'я, мабуть, згадавши, як замерзав у в'язці. Поліцаї відразу рушили до хліва, вигнали звідти корову нетутешньої масті — круторогу, білу, в чорних латках, Вакула пішки привів її з такого далекого базару, що худобина була аж підбилася, і тепер Миклик дивувався: чого це німий не вискакує в хати, не хапається за вила? І здригнувся, угледівши Вакулине лице у вікні. Бач, який гордий! І Мотю, жінку свою, не випустив за поріг попрощатись в коровою. Не любить, коли не його бера

Подвір'я, де жив дід Печиборщ, може, Миклик і проминув би (той же його врятував був), та зачув голосіння баби Борщихи і звернув у хвіртку: чи не дід віддав богові душу? Але ні, Печиборщ, видно, ще не поспішав помирати, бо саме розбирав на широкій лаві коров'ячу тушу і навіть не глянув на Миклика, продовжував чикрижити пісне ялове стегно.

— Нічогенько живете, діду, якщо маєте стільки солі, щоб засолити цілу корову.

— А чо'? Теперечки така власть, що й без солі смашно.

— Дивіться, щоб вам не було гірко...

— Он мила теж немає,— не слухав його старий,— а дехто без нього лізе...

— Не дуже, не дуже! — випнув Миклик пташині груди,— То ви раніше могли язика розпускати, а тепер вам його швидко вкоротять.

— Чого ти, Пилипе? Думаєш, як удягнув чорне сукно, то вже й пан? А забув, як...

— Ні, не забув. Хотів пожаліти вас, так хвоста задираєте.

— Спершу свого опусти! — Печиборщ відбатував і друге стегно.— А тоді й приходь, побалакаємо.

— Я вам цього не подарую.

Та якби Миклик і подарував дідові те зухвальство, все одно його б уже не питали. Поліцаї тим часом зайшли у хлівець, корови там пе побачили, але свіжий кізяк підказав їм, що тут щось нечисте, видно з усього, хлів цей не пустував, то посунули в хату. Німці й собі, щоб не мокнути на дощі, рушили до Печиборщевої господи в надії погрітися — можливо, навіть не хатнім теплом.

Баба Борщиха, сидячи замкнутою в хатині, почула чужинські голоси, перестала стогнати й припала вухом до дверей, що вели у сіни. Пришельці здійняли в хаті галас, щось вигукували, реготали, і врешті Борщиха почула таке, від чого підкосилися її немічні ноги.

— Шукай мотузкиї

— Та ні, довшого давай.

— Де в тебе мотузки? — верещав Миклик. Борщиха щосили загупала сухими кулаками у двері,

але в хаті стояв такий гармидер, що хіба почуєш.

— Прив'язуйІ Отако-о.

— Голову давай.

— Ще прив'язуй.

— Вішай, тепер вішай!

Та що ж вони коять, гаспиди? За що?

— Відчиніть! — заволала Борщиха.

У хаті знову зареготали, а старий — ні пари з вуст. Хоча б обізвався, окаянний, подав би хоч голос. І молила ж його, благала не різати корівчину, чуло її серце біду, ой чуло... Ось рипнули двері — виходять у сіни. Не чути старого.

— Відчиніть! — застогнала Борщиха і вдарилася всім тілом об двері.

— Зараз, бабо, зараз,— весело защебетав Миклик.— Тре' ж і вам глянути на свого діда, який він герой.

Заскреготав засув, Борщиха вискочила в сіни і першої миті зраділа, угледівши діда живим, а потім заломила на грудях руки й заголосила ще дужче:

— Та що ж вони, Петре, з тобою зробили, та за які ж гріхи отако старого...

Дід Печиборщ з усіх боків був обвішаний шматками м'яса, на грудях звисала велика коров'яча голова, на спи-пі вим'я, ратиці.

— Куди ж ви його, куди?

— Не репетуйте, бабо. Нічого ми з ним не зробимо,— сказав Миклик. — Тіки людям покажемо, щоб усім наука була. Так що скажіть спасибі, вернеться ваш дід.

— Не плач, Текле,— обізвався нарешті Печиборщ.— Корову шкода. А це все ярунда німецька. Вона їм не перед добром.— І першим пішов до воріт, а за ним уже німці з поліцаями — сміються, тикають на діда пальцями: ги-ги-ги, га-га-га...

Так і водили його по селу, заходячи на ті обійстя, де худобу тримали, поки не зібрали в табун десять корів. А тоді відпустили діда. М'ясо забрали на підводу, Печи-борщеві лишили голову, вим'я та ратиці.

Не дійшла цього разу черга до Дмитрової Квітки. А Ялеиці і тітці Санюсі біда. Як проїжджала підвода повз церкву, помітив німець на вигоні кіз, замахав руками й ногами: "О, козьол карош, козьол гут!" Зайняли і їх; правда, Миклик зглянувся на тітчині Санюшині сльози, упросив німців, щоб зоставили їй одне козеня. Мабуть, боявся, що коли-небудь йому знов попадеться поганий гриб і іго буде козиної ряжанки.

VI

А що ти робила тоді у лісі? Коли?

Як німці приїжджали. Ховалася... Так довго? А що?

— Ти якась йе така.

— Як завжди.

— Ні, ти мені нічого не розказуєш.

— Не видумуй чого не треба.

— Ти не віриш мені?

— Вірю.

— Чого ж мовчиш?

— А що казати?..

— Ти бачила там Семена Момота?

— ...?

— Ну от, бачила, значить.

— Звідкіля ти все знаєш?

— Ти дівчина, а я хлопець. Мені соромно...

— Чого тобі соромно?

— Що ти з ними, а я ні.

— Ми всі з ними.

— Хто — ви?

— Ми, сестринчани.

— І Миклик?

— Не злися.

— Поведи мене до них.

— Ще рано.

— Чому?

— Всьому свій час. Так Макар каже.

— Який Макар?

— Потім, потім... Потерпи трохи.

— Ну, то знай же, що я і без твого Макара обійдуся. Він ще почує про мене.

— Не сердься. Ти ж знаєш, як я до тебе...

— Ти не віриш мені.

— Ой, що мені робити з тобою, дурненьким.

— Скажи: тоді, як ми збирали опеньки, ти бачилася з Момотом? Ти ради нього туди ходила?

— Ти тея{ його бачив. А не сказав мені.

— Таїш я справді дурниі'г.

— Митю...

— Що?

— Ти ж не сердишся на мене?

— Ти козеня.

— Авжеж, нерозторопне козеня. А ти цапок. Тільки без бороди.

— Зате твій Момот з бородою.

— Митю...

— Та я і йому докажу ще своє.

— Ну, точнісінький цапок — буц, буц!..

VII

Дмитро здогадувався, що Макар — птиця не проста, але уявляв його чомусь таким собі згорбленим чоловічком, як сестринський Макар, що завжди ходив зігнутий, поклавши руку на поперек. То Макар притримував грілку, яку сам склеїв із старої камери, і вічно носив її на хворих крижах. А втім, дехто підозрював, що не така вже й страшна недуга причаїлася у Макаровому попереку, просто Макар — несусвітне ледащо і маокує цей свій вроджений гандж саморобною грілкою. Взагалі він був особою занадто таємничою, до війни понад усе любив читати газети й слухати навушники, набрався звідти премудрих словечок і повсякчас присмачував ними мову. Скаже, приміром, жінка його, Фрося: "Макаре, сьогодні на вечерю каша буде без хліба", а Макар: "Що ж, значиця, їстимемо самостійну кашу". Або: "Макаре, сьогодні на сніданок галушки будуть без сала", а Макар: "Значиця, їстимемо галушки мінус сало".

І хоч який плохенький чоловік був із виду цей Макар, а жди від нього чого завгодно. Якось лежить на тапчані, читає газетку (пережовклу від старості), а тут вбігає у хату Фрося та як нападеться: "То ти, проклята душа, вилежуєшся, а мені не поможеш нічо' й на мізинець? Біжи оп подивись на Микиту — од ранку цілий город скопав".

Макар поволеньки звівся з ліжка, вступив у просторі калоші, склеєні з тієї ж таки камери, що й грілка, і почовгав надвір — глянути на Микиту (це сусіда їхній, далеко Макар не пішов би). Дивиться — й справді Микита город докопує. Макар тоді дибає до безового куща, виламує замашненького дубчака і простує через город до сусіда. На межі зупиняється, ховає дубчика за спину, наче за поперек тримається. "Микито!"

"Що?" — підвів сусід голову. "А йди, я тобі щось скажу!"

"Та я й тут почую", — Микита не хоче відриватися од роботи.

"Е ні, я по секрету скажу".

Микита кидає лопату, проворненько, по-жіночому дріботить до Макара. "Який там секрет?"

"А такий, а такий! — шмагає Макар його дубчиком. — То тобі чортова кров, не сидиться на місці, а я маю терпіти через тебе бабині балачки?"

Однак хоч які гріхи не водилися за Макаром, хоч не брався він і за холодну воду, а голова таки добре варила у чоловіка. Казав дід Печиборщ: "Якби Макарову голову та комусь розумному, то був би міністр". І якщо б уже вийшов із нього міністр, то, напевно, — торгівлі. По цій лінії Макар у тридцять восьмому так себе показав, такий подвиг зробив, що за то йому можна було простити (і прощали!) не лише ледарство, а й отакі-от витівки, як із тим безовим дубчиком. Того року добре вродило збіжжя, а колгосп був бідний на таку абищицю, як мішки. "Виписуйте, — каже Макар до голови, — мені документ, та й поїду аж у стольний град виручати рідну артіль". Начальство порадилося і дійшло думки, що, може, справді легше вибити мішечки хитрому, хай і ледачому, аніж простодушному трудязі. Понавиписували папірців усяких, Макар зашив їх у підкладку піджачка, щоб вурки не витягли, і вирушив аж до Киева. І так небагато й днів минуло, як уже дзвонить з

району: "Присилайте підводу, бо вкрадуть товар на вокзалі". Поїхали — е! Новенькі мішечки, аж пахнуть, чорними цифрами проштамповані. От не знали раніше, де Макарову голову використати!

Але це ще не все. Послав колгосп своїх людей до того ж стольного града продати цибулю (звісно, у тих же таки мішках, що Макар дістав), а там їх цап! Ідіть сюди, хлопці, признавайтеся, де мішки купували. Так і так, мовляв, цей товар було спродано "наліво" — ось і печаті наші,— то треба знайти винуватців. Та це, кажуть хлопці, Макарова робота, ми не знаємо, де він їх узяв.

"Якого Макара?"

"6 такий. У Сестринцях".

"Це в якій області?"

Не на жарт взялися вони за ті мішки, і от одного дня приїжджає в Жалівку представник із Києва — чорненький такий, вуса шнурочком,— заходить до голови в контору та: "Ану, подавайте мені того дядька, що мішки купував". Послав голова у Сестринці власну бричку по Макара, привезли його, як пана, а от у конторі поставили коло порога, мов кучера. "Покладіть руку на серце, дядечку,— лагідненько почав представник,— і скажіть мені чесно, у кого ви ті мішки купували. Ми вас карати не будемо, якщо скажете правду".

Макар поклав руку не на серце, а на поперек, бо грілка сповзала все нижче і нижче (у бричці підкидало, то од-в'язалася), потім примружив очі і, зігнувшись ще більше звичайного, рушив до представника: "А я думаю, де то мені ці вусики зустрічалися. Хіба не впізнаєте мене? У вас же я купував ті мішки,— тицьнув Макар пальцем у представника.— Невже забули?"

Того як вітром здуло. Вискочив отетерілий із контори, не попрощався навіть з головою, не те що з Макаром.

"Повезло тобі,— усміхнувся голова.— А якби іншого прислали?"

"Кого іншого?" — не второпав Макар. "Ну, не цього, в якого ти купував..." "Та бог з вами! — здивувався.— Нічого я в нього не купував. Оце вперше побачив цього чоловічка". "Як? — здивувався і голова.— А вусики?" "Та й вусики ці мені навіть не снилися". "Тоді я нічого не пойму".

"А що ж тут понімать? Раз чоловік з мішками має діло, то й так ясно, що він їх комусь продавав. А кому — всіх не згадаєш..."

...У Сестринці Макар також повертався бричкою.

Але не цей Макар, певна річ, господарював нині в лісі.

VIII

Той Макар був із далекого Закавказзя, про яке Макар сестринський лиш чував по навушниках та читав у газетах; можливо, якби покопався у своїй геніальній голові, то навіть згадав би прізвище Мкртчян, що його носив знатний бакинський нафтовик Акоп, який приїздив до Борислава обмінюватися досвідом з тамтешнім трестом озокеритових шахт і де його перехрестили для зручності на Ма-картичяна. Коли Червона Армія відходила із західноукраїнських областей, робітники тресту, а з ними й Макарти-чян, влилися в артилерійський полк. Незабаром полк потрапив в оточення, і після тяжких боїв Макартичян з групою вцілілих бійців спробував перейти фронт. Але й тут їм не пощастило, довелося повернутися в тил. Удвох із політруком Яременком Макартичян прибився аж до Бу-жанки, де влаштувався теплотехніком на цукровому заводі. Яременко був із цих місць, то невдовзі налагодив зв'язок із підпіллям, до якого увійшов і симпатичний теплотехнік на прізьвисько "Макар".

Гарячий на руку цей майстер цукроваріння вибрав слушну годину і перекрив вентиль продуктової комунікації, від якого жом потрапив не в яму, а в заводські водяні баки, забив сорочку парових машин, і врешті-решт завод так стрельнув, що Макар опинився аж у Губському лісі, а німці надовго втратили надію пити каву із бужанським цукром.

У лісі Макара вже виглядав Яременко, та й не сам, а з кількома вірними хлопцями, які роззброїли бужанський поліцейський стан і припаслися всім необхідним для того, щоб вирити землянку та почуватися в ній більш-менш затишно.

Тоді ж таки Яременко вручив Макарові "ТТ" й оголосив його командиром партизанського загону, на що колишній теплотехнік зауважив, що командиром годилося б призначити когось із місцевих, а саме Яременка. Той у свою чергу делікатно натякнув, що це не колгоспні збори, де можна голосувати, вони — військовий підрозділ; отже, командувати мусить старший за званням. Тоді Макар заховав пістолет у кишеню пропахлої жомом діжурки і віддав перший наказ: поки суха погода, вирити ще пару землянок.

"А за те, хто в них оселиться, відповідатимеш ти, комісаре",— так Макар сказав Яременкові, і раптом йому здалося, що він колись уже був у цьому лісі, стояв ось на оцьому місці — чи то від бентежного запаху осені, чи, може, від того, що мішаний Губський ліс, розкинутий на горбах, нагадував йому рідний Цахкадзор; та й хіба не бував так, що, потрапивши у ніколи не бачений край, зненацька ловиш себе на думці, що ти тут не вперше, і тоді ввижається, ніби ти колись уже жив на цьому світі, ніби ти й сам вічний, мов світ.

Яременко помітив, як почервонів рубець біля Макаро-вого ока (дивно, від того шраму його обличчя не суворішало, а якось печально посміхалося), зрозумів те по-своєму і мовив тихо: "Я трохи знаю наших людей, командире".

Як тільки стемніло, Яременко пішов у Шалівку, а перед досвітком устиг заглянути і в Сестринці — одвідав сестру Санюху. Коли повернувся в табір, пригостив хлопців козиним молоком і свіжим, ще теплим підпалком, який Макарові пах лавашем,— і йому знову здалося, що цей ліс — Цахкадзорський; так, мабуть, завжди мариться людині рідна домівка перед великою і небезпечною роботою.

IX

Мучило Дмитра те, що в Яленки з'явилася таємниця від нього, бо як же це так: він тільки й думав про неї, а Яленка, бач, мала свої клопоти, про які їй не велено говорити. Аж злість розбирала Дмитра до тих людей, що ховаються од своїх,— до Макара, про якого лиш обмовилася Яленка, до Семена Момота ("Не раджу,— каже,— далеко в ліс заходити"). Яленці можна, а Дмитрові ні? Яленка своя, а Дмитро ворог? Ні, тут щось не те. Якщо той Макар такий хитрий, то краще б сам вийшов із лісу поспитати у німців, чого це вони тут розперезалися. А якщо боїться, хай так і скаже, — розпалював себе Дмитро, хоч і знав, що злість його дурна, так він лютився колись на Йосипа Павловича, молодого вчителя фізики, котрий щодня викликав Яленку до дошки і 'ставив їй п'ятірки, дарма що дівчина знала ту його фізику не краще за інших, але вчитель — Дмитро переконаний в цьому — не слухав її відповідей, а поїдав Яленку очима. То, може, і цей Макар такий?

— Ти, Митю,— каже мати,— хоч би один вечір у хаті всидів. І охота ото тобі місити болото аж до церкви?

Дмитро круть — і вже за порогом. Теж сказали — охота. Тут така нетерплячка, що насилу доживаєш до того вечора, пішов би не те що до їхньої церкви, а й до лаври Київської. Добре, що лишилися татові гумові чоботи — тепер вони на Дмитра якраз, не треба й носаки замощувати. Ідеш у них розкислим шляхом — чвак, чвак, а ногам сухо.

Загусають вологі сутінки, на вулиці піде иі душі. То колись було весело, а ще як погода, дивися, й "індики" навідаються до сестринських дівчат. Тепер люди по хатах сидять. Навіть світло лиш де-не-де блимав у віконцях. Он і Вакула вже спить, не прийшов до нього дід Печиборщ на карти; після того, як поглумилися над ним німці, не показується старий, не чути його веселої балачки, мовби і він онімів.

І коло церкви порожньо, тихо. Миші, і ті не гуляють. Пахне розмоклим деревом і холодною землею. Яленки ще немає. Видно, зарані прийшов Дмитро. А в Миклика світиться. Не спиться чоловікові. Хіба спатиметься після того, як зодягнувся в німецьке? Гвинтівку ту почепить на плече, а приклад мало не по землі волочиться,— воша нещасна. Це б підійти до його хати, черкнути сірником, хай знає. Правда, стріха намокла, не спалахне одразу, а гасу нема. Ні, краще б гвинтівку його поцупити — тоді вже можна и за шахти податися. "Стій! Хто йде?" — "Свої, хлопці. Ану, показуйте, де тут ваш Макар причаївся".

— Це ти, Митю? — Яленчин голос.

— Я.

Вона підходить до Дмитра і легенько торкається його руки.

— Змерз?

— Ні, я тільки прийшов,— каже Дмитро і відчуває, що йому й справді зводить підборіддя, ось-ось зацокотить зубами. Але то, мабуть, не від холоду. То від того, що Яленка взяла його за руку, і Дмитра трусить якийсь незбагненний страх — отак з ним завжди бував, коли вони вдвох та ще в темноті.

— Я ж чую — руки мов крига.

— То ж лише руки.

— Ходімо до нас у повітку. Там тепло.— Зараз її очі не сині, а темні, як осінні річкові плеса.

Вони йдуть до Яленчиного двору, коло хати Дмитро майже не дихає, щоб не почула тітка Санюха. Яленка тихенько прочиняє двері в повітку.

— Бач, он гороховиння? Сідай зігрієшся. Дмитро нічого не бачить. Темно, хоч око виколи.

— Он там, під стіною.— Яленка знову знаходить його руку і веде кудись у темряву, поки вони не натикаються на купу бадилля. Сідають. Тут сухо й затишно, як у вусі, але Дмитро не може вгамувати в собі дрібну дрож. Аби хоч не ця пітьма. Щось ворухнулось у кутку, він лиш тепер помітив біленьку пляму і 'Здогадався, що то козеня.

— Базь-базь-базь,— покликав його тихенько. То так — аби не мовчати. Щоб не чутно було, як двигтить серце.

Козеня й справді — мабуть, впізнало Яленку — підійшло до них, простягло довгеньку мордочку, дихнуло теплом.

— Сирітка моя,— погладила його Яленка.

Дмитро й собі провів рукою по м'якенькій шерсті і торкнувся Яленчиних пальців. Так вони й пестили козеня, ловлячи гарячі дотики одне одного, а те покірно стояло біля них, мовби заворожене якимось дивом, якоюсь таїною, що єднала зараз цих двох людей.

— Хороше моє, хороше,— шепотіла Яленка і все міцніше тулилася до Дмитра, він чув на собі її дихання — так дихає лише чиста ріка о вранішній порі,— і йому ввижалося, ніби стоїть над рікою, дивиться на швидку течію, і від того закрутилася голова, все попливло перед очима. — Хороше моє, хорош... ший.

Дмитро обійняв її, і вони вдвох попливли за тією течією на срібному човнику, попливли далеко-далеко, аж у той світ, де тільки їм двом було місце.

X

Вдарив морозець, обпалив останнє ріденьке листя на деревах, скував розгаслу дорогу, і внов у Сестринці внадилися поліцаї — не добрали першого разу худобу. Як перед безголовим, ревли корови, вйведепі на мороз, лящали свині, кудкудахкали наполохані кури.

Дійшла черга і до Дмитрової Квітки, та й самого Дмитра не забув Миклик.

— Збирайся,— каже,— поможеш гнати корів у Жа-лівку.

— Пилипе! — хапала його мати за рукав.— У хлопця й одежини путньої немає в дорогу. Корову бери, а його не руш.

— Багато вас таких голодранців. А мені діло треба робити.

— Не впирайтеся, тітко, то краще буде,— весело сказав чужий поліцай, розчервонілий од самогону.— Один впирався, то впирачку одрізали,—і його пузо-діжа загуло, затряслося від сміху.

Що вдієш, погнав Дмитро з ними худобу. Поліцаї торохтять на возі по мерзлих грудках, а він попереду йде за чередою з вишневим пужалном. Ті сміються, горланять, на ходу розливають горілку. Якби ж оце у Дмитра замість пужална автомат, а так — мусиш підгейкувати на корів, наче й сам найнявся до німців. Побачила б зараз його Яленка, мабуть, крізь землю провалився б.

Поминули місток, дорога закривуляла лісом, і тут Дмитрові вперше спало на думку: тікати. Але куди? Миклик приведе поліцаїв додому, і

тоді не минути лиха. За шахти? А куди ж іще! Там він будь-що відшукає...

Дмитро озирнувся на підводу й зіткнувся очима з пузатим поліцаєм, що витріщив посоловілі баньки, ніби вгадав його думки. Пузань поплескав долонею по прикладу гвинтівки, показав Дмитрові загнутого назад великого пальця і знову зареготав. Юродивий, чи що?

Дмитро відвернувся, кинув поглядом поміж дерев. Безлистий ліс просвічувався далеченько, і якщо зараз побігти, ці собаки підстрелять його мов зайця. Стало страшно. Не смерті боявся, не болю, а страшно було подумати, що більше ніколи не бачитиме цього лісу, і <неба, і річки...

Але віп мусить тікати. Хай отам далі, де почнеться сосняк, він приховає його від куль. Так, молоденька сосна густа, бігти між нею важко, зате вони не встигнуть і вистрілити, як його вже і слід розтане.

Дмитро знов озирнувся. Пузань перекинувся набік і вислуховував п'яні теревені. Ні, мабуть, він ні про що не здогадувався, то Дмитрові здалося.

"А вона мені кае, хіба ви, дядьку, ще той... А після того кае, чуєш, Пилипе, уже після того кае..." — плів язиком тонкошиїй, мов гусак, поліцай, і його час від часу перебивало то пискляве хіхікання Миклика, то басовите пу-заневе "ги-ги".

Смійтеся, смійтеся, там ще воно покаже, кому буде смішніше. Сліпи залили, то й у Шалівку не втраплять самі, — заспокоював себе Дмитро, бо що не кажи, а чим ближче підходив до сосон, відчував, як холодний клубочок страху дедалі настирливіше ворушиться біля серця і ноги аж підгинаються в колінах.

Лишилося зовсім мало. Ось дорога поверне ліворуч, а там і сосна. Вже навіть чути запах живиці. Не озирайся, іди спокійно, щоб вони нічого не запідозрили. Швидше б уже та сосна. Ні, не треба швидше, нехай він заспокоїться, нехай збереться із силами.

За поворотом показався зелений кучерявий сосняк — густий, непроглядний, і Дмитро зійшов на узбіччя дороги, вдаючи, що завертає корову. Зараз він ще раз, востаннє, на них оглянеться і— ноги на плечі. Але оглядатися не поспішав; якщо він знову наштовхнеться на олов'яний погляд пузаня, тоді доведеться ще трохи підождати, а там і сосняк скінчиться. Проте й зволікати не було коли. Пора...

— Стій! — ляснув луною голос позаду, і Дмитро обімлів. Він же наче ще й не біжить, а вже зупиняють. Озирнувся і все зрозумів — біля підводи стояло двоє людей з автоматами напоготові, а поліцаї так і застигли напівлежма, вирячивши перелякані червоні очі. Той, що правив підводою, шарпонув віжки, аж заточилися коні.

— Злазьте, приїхали,— сказав низенький коротконогий партизан у рудому бушлаті.

Поліцаї висипали з воза, покидавши на ньому гвинтівки.

— Гей, хлопче! Завертай назад корови,— гукнув партизан Дмитрові. — І не стидно тобі ото в їхніх погоничах ходити? А ви,— гримнув на поліцаїв,— станьте всі в ряд. Живо!

Ті вишикувалися в шеренгу, вайлувато переминаючись з ноги па ногу.

— Що робити з ними? — спитав низенький у свого товариша, чорного циганчука, який уже випрягав коней.

— Та що? Як вони з людьми, так і ми з ними,— спроквола одказав той.— Розстріляти.

— Я нікого не вбивав! — верескнув Миклик.

— За що? — прогув пузань.

— Чуєш, які вони святі? — сказав низенький.

— Авжеж, пряма дорога в рай.

— Відпустіть нас, — просився Миклик.

— Ти диви,— здивувався низенький,— вони в рай не хочуть. Видно, з німцями їм краще. Ану, скидайте штани, ангели! Всо скидайте до нитки. Ангели мусять бути голі енькими.

Поліцаї опустили голови і, ховаючи одне від одного очі, поволі стали роздягатися.

— Живо! Жевжики слиняві,— низенький автоматом штурхнув гладкого у пузо, і "жевжики" заворушились. Коли зосталися в спідньому й босі, партизан гидливо зморщив носа:

— Хто це вже кальсони спортив? Теж мені герої.

— Жорко, годі з них,—сказав чорнявий.— Бо засмердять увесь ліс.

— Ану, марш додому підштаники прати! Нехай хазяї помилуються на своїх вояк.

Поліцаї, зіщулившись, тупцяли босоніж на мерзлій землі, однак розбігатися не наважувались — не вірили, що їм не стрілятимуть у спину.

— Я кому сказав, марш додому! — тупнув ногою низенький.— Чи вам позакладало?.

— А ви не?..

— Бігом!

Першим кинувся тікати Миклик — мабуть, після того, як пролежав у Вакулиній в'язці, не міг терпіти морозу; за ним потрусили сідницями решта, спершу підтюпцем, а потім прожогом — у сосну.

Низенький тільки свиснув їм услід.

А корови й собі, зачувши волю, майже бігли назад до села, Дмитро — за ними, і радісно йому було, що все так скінчилося, і гірко від того, що низенький назвав його погоничем, але не біда — при першій нагоді Дмитро споку-тає цей гріх.

XI

Воно, звісно, людям утіха, що корови поприбігали додому, з розгону стукали рогами у ворота, гукаючи хазяїв, але ж і спокою мало, бо ще не вгадано, як там далі буде,— де це видано, щоб німці таке простили?

— Тепер добра не жди,— хитав своєю мудрою головою сестринський Макар.— Тепер конхіскують не тіки худобу, е ні. Вони порядок люблять.

— Та їм там такого страху нагнали, що ой,— розказував Дмитро.— Поблимали голими п'ятами.

— Буде і нам "ой",— Макар мацав на попереку грілку й кректав заклопотано.— Я їх знаю.

— Партизани заступляться.

— Я тобі скажу ще й таке: тут теж хитрості треба. Бо спершу добре, а там, дивись, і погано.

— А вам, діду, бачу, не вгодили.

— Та ні, вгодили, але ж одібрати скот — це ж не горілку.

— Яку горілку?

— Ну, Микита, сусіда мій, на що вже геть непитущий чоловік, а чув, що вчворив?

— Що?

— Та гнав саме солоденьку, коли поліцаї нагодилися. Глядь у вікно — а вони йдуть до хати. Микита тоді за бапку, що робити? Сюди, туди, розтирявся, не зна, куди заховать її. А набігло небагато, так із півбаночки, може. Ті-ки Микита і цього пошкодуваїв їм.

— Розбив?

— Боже збав! Випив! Я ж кажу, непитущий зовсім, а всушив ото стіки, що й досі спить.

— Молодець.

— Еге, я ж кажу, тут хитрості треба. Бо ото корів силою забрали, а воно так не минеться. Тут політики треба. Геройство теж добра штука, але без політики й до лиха недалеко.

— То й робили б самі що-небудь, як такі хитрі...

— Старий уже. Якби мені твої года.

— А то тільки стогнете.

— Я ж кажу, аби мені...

— Аби, аби!

Макар стогнав, стогнав, а таки казав правду. Уже й до вечора недалечко було, Дмитро спокійненько порався коло хати, як раптом од лісу долинуло туркотіння. Спершу глухе, так наче пилорама гула десь далеко, а потім гучніше, дзвінкіше, і вже — матінко ти моя! — їдуть селом мотоцикли з колясками: один, другий, третій, четвертий... мабуть, не менше десяти, і на кожному по три німці у касках. Автомати стирчать па всі боки, цівками людям у вікна дивляться, а мотори ревуть, аж земля дрижить. Люди причаїлися у хатах, уже й не про корів думка, аби село цілим лишилося. А ті диркотять мотоциклами по всіх кутках, у кожну вуличку заглядають, ніби шукають ко-

гось, видивляються; потім з'їдуться на вигоні, перекурять, пошкабарчать — і знов гасають через усе село, розвертаються вп'яте і вдесяте, нічого нікому, лиш диркотінням жах наганяють.

І тоді, саме тоді, коли вже несила було витримати їзданину німецьку, щось підхопило Дмитра і понесло в комірчину, ні, не ховатись, там у темному закутку він навпомацки відшукав скручений дріт (тато дістав

його у радистів на кліті для кролів), і якийсь голос закричав йому в скроні: "До лісу! До лісу". Хтозна, що то за голос був, може, він вродився з багатьох голосів, що озивались у Дмитрові, мучили, не давали спокою ("Не раджу тобі далеко в ліс заходити"; "Всьому свій час. Так Макар каже"; "І пе стидно тобі ото в їхніх погоничах ходити?"; "Старий уже. Якби мені твої года"), важко сказати, що то за голос був, але він владно, немов узяв за руку, вивів Дмитра із хати й сказав: "Пора!"

Якийсь час Дмитро стояв біла порога (дріт аж примерзав до його долоні) і прислухався до гуркоту моторів, поки ті знову пе з'їхалися коло церкви.

Дмитро ступив крок, другий і раптом зірвався й городом помчав у бік лісу. Від хати аж до річки був схил, і йому біглося легко і дихалось легко, Дмитро навіть завважив, що повітря пахне снігом — на нього повіяло кавунами, он і хмари вгорі такі, як на сніг — може, випаде уночі?

Він подумав, що це ж йому треба брати ліворуч, ліворуч, щоб вискочити на місток, і зупинився, прислухався знову, чи не гуркотять сюди мотоцикли; наче ні, не чути, але навіщо йому бігти через місток; якщо річка замерзла, то можна і так її перейти. Вранці, коли гнав худобу, помітив же, що вода взялася молоденьким збрижистим льодом, а тепер, бач, і забув про те. Чи то йому тільки привиділось? Ні, справді, он темно-зелена стрічечка, що вихоплювалася з-поміж верб і рябіла хвилькою, тепер застигла, мовби стомилася бігти й лягла відпочити. Чи витримає

Дмитра, це ж по ній ще й не бігав ніхто, відколи примерзла, та скільки там тої річки — раз^другий стрибнути.

"Пінь-пінь",— забринів тонкий лід під його ногами, аж луна озвалася в лісі: "інь-інь". Перший лід завжди отак з тьохканням вигинається — і не встигне провалитися, як ти уже далі біжиш: "пінь-пінь".

За річкою бігти поважчало: берег вкривала м'яка сіра трава, Дмитро грузнув у ній, мов у ваті, і ноги пекло вогнем. А далі, уже під гору, лежала смужка мерзлої ріллі, він стрибав із грудки на грудку, спотикався, падав і ніг не чув — біль перекотився у груди, підпирав горло. У роті стало солоно, аж занудило від присмаку крові, і, добігши до лісу, Дмитро обхопив руками найперше дерево, припав грудьми до холодного стовбура, намагаючись вистудити жар у тілі. Навіть дріт у його руці, здавалося, так розігрівся, що пік долоню.

Дмитро прислухався. За річкою було тихо, мовби й не вдерлися німці в село; чи то він уже нічого не чув, окрім глуму у скронях, окрім власного дихання.

І дерева не скрипнуть, і вітер припав до землі, не грає у дуплах, і ніяка пташка тобі не писне, так якось німо довкола, піби Дмитро сам лишився у цілому світі.

І тоді він гостро — до болю, до дива, до страху! — відчув усього себе, таїну свого існування: ось він стоїть під безмежним небом, обіймає холодне дерево, жадібно ковтає повітря — чому саме він відчуває усе це, а не хтось інший, чому? Море думок пронизали його свідомість, випереджуючи одна одну, перед очима зарябіло жовтогаряче пінисте мереживо, і Дмитро стріпнув головою: що це?

Він знову побіг. Мчав, обминаючи дерева, і вітер також підвівся з землі й полетів йому назустріч, і не тільки вітер — чорні тіні насувались на нього із глибини лісу — то вечір підкрадався до села.

Хіба Макар не знав, що рано чи пізно, а їх це жде? Знав, і все-таки звістка застала його зненацька, бо мав надію хоча б до снігів перебути у

Губському лісі — тут він почувався, як у себе вдома, тут їм щастило, немов цей український Цахкадзор прихиляв до них небо.

А сьогодні затемна прийшов зв'язковий Яшка Слинько, меткий, щупленький хлопчина,— про таких кажуть: де не посій, там і вродить,— і, захлинаючись словами, повідомив, що польова жандармерія викликала в Бужанку есесівців: німці готують облаву.

— Ці проч-чешуть кожен к-кущик, — запинався од хвилювання Яшка. — Це вам не п-полювання н-на зайц-ців.

Яшка охкав, зітхав, скуб на обі чуба, а Маюар чомусь слухав його спокійно, не метушився, не хапався за голову, оаче аж посміхався на те — чи то через рубець під оком здавалося, що його лице посміхається?

Насправді ж Макар таки радів тихенько: якщо німці заворушилися, то, видно, партизани стали їм поперек горла, виходить, він недаремно розпрощався з бужанським заводом.

— Це наполохали тих шмаркачів,— говорив простудженим голосом Семен Момот і покашлював у чорну бороду, аж вогник здригався на каганці,— так наполохали, що...

— Поліцаї — то таке... — втрутився Яшка, дрібненько моргаючи поросячими віями (у землянці так накурили, що йому від незвички різало очі).—На поліцаїв німці плювати хотіли.

— Ну, ще ж і корів одібрали.

— Та й корови — пусте.

— Воно, бач, одне до одного...

— То через те, що ви їхнього вкокошили, такий шум підняли, гади,— пояснив Яшка.

— Хіба ми одного?..

— Та я про цього, що сьогодні.

— Якого?

— Ну, цього ж... Як тільки привезли задушеного, то зразу...

— Божди. — Яременко підняв руку долонею до Яшки. — Ти про кого?

— Що про кого? — Яшка вперся маленькими очицями в комісара і перестав кліпати. Наче здивувався, що той дозволив собі його перебити.

— Кого задушили?

— А хіба я знаю, як там його? Самі ж...

— Толком розказуй! — не втерпів Яременко.— А то: цей, той, цього, того. Не розбереш ні чорта.

— Я ж розказую,— підвищив голос і Яшка.— Про мотоцикліста. То ж тре' було так вгадати, щоб якраз по горлянці. Чик — і пема! — Яшка черкнув себе пальцями по гостренькому борлакові і вдоволено кавкнув. — Молодця!

— Хто? — Яременко глянув на Макара, на хлопців, але ті лиш перезирнулися і знизали плечима.

— А хіба це не ви? — знов закліпав Яшка.— Дорогу перетяли дротом. Під Сестринцями.

— Коли?

— Та сьогодні ж, під вечір. Німці їздили туди після того, як ви худобу забрали у поліцаїв.

Яременко знов подивився на Макара, і всі, хто був у землянці, повернули голови до командира.

Той довго мовчав, погляд його був далеко-далеко.

— Ми, — нарешті сказав Макар, і слово те пролунало як постріл.— Наші люди. Всюди єсть наші люди.

— А я про що? — зрадів Яшка, не зрозумівши командира.— В самісіньке горло чики-чики-па-музики, зарізали качку...

Однак ніхто з партизанів не засміявся, хоча іншим разом могли б реготнути і над пріснішим слівцем. Яшка притих ображений, бо на нього вже не звертали уваги: новини розказано, то можна, бач, і рукою махнути на зв'язкового.

Макар поволі підвівся з нетесаної лавиці, пройшов до дверей і відчинив їх, щоб вивітрився дим. В землянку клубами пари покотив холод, однак Макар уже знав, що сьогодні йому не спати у цій оселі, ні сьогоні, ні завтра, і хтозна, чи й доведеться ще коли-небудь сюди повернутися.

— Рушимо,— сказав чи, може, запитав Яременко. Макар замислено примружив повіки, кивнув.

— І так, і так — пора,— хрипко обізвався Семен Мо-мот. — Не сьогодні-'заівтра випаде сніг. То краще уже без сліду...

XIII

Дмитро прокинувся серед ночі. Прокинувся, чи й не спав? Снилося чи ввижалося, що начебто біжить він, біжить — і все на одному місці, слизькається на тонкому молоденькому льоду, а той бринить, витьохкує і раптом провалюється; Дмитро летить у холодну безодню, кричить скільки духу, але не чує власного голосу, його судомить жах, і рантом десь із дна відчаю зринає сонна солодка думочка: "Ти є, ти є. Не бійся, це сон".

Він розплющив очі, різко так, аби хутчій втекти від того видіння, і відчув, що його трусить. Мабуть, метався уві сні, бо ковдра лежала на долівці; не підводячись з ліжка, Дмитро намацав її рукою, вкрився, однак не міг погамувати дрижаки у тілі.

І він став думати про Яленку. Уявляв її худеньку поставу, гострі плечики, що випиналися з-під синього ситцевого платтячка, а ще... два біленьких голубочки з рожевими дзьобиками, голубочки її грудей. І бачилася вона Дмитрові серед літа, у сонячній повені, й від того йому ставало тепліше, ніби й сам купався у тому літі.

Купався, але недовго, бо раптом хтось загомонів попід вікнами. Дмитро принишк, вслухаючись у темряву, вдивляючись у сизу пляму вікна, й помітив, як на неї напливла тінь.

Хтось рівненько затарабанив пальцями в шибку, і серце Дмитрове завмерло: точнісінько так стукав тато, коли пізно повертався з ферми. Але де він тепер, його батько? Сто літ, як воює на фронті...

У вікно знову постукали, цього разу гучніше, і Дмитро почув, як зі сну кинулася мати, схопилася з лежанки й зашурхотіла босими ногами об долівку. Підійшла до вікна, припала до нього чолом, затуляючи лице з боків долонями.

— Хто там?

— Свої, відчиніть,— долинуло знадвору.

— Хто свої?

— Партизани.

— Які партизани? — мати хукала в шибку і протирала її долонею.

— Заступники ваші. З лісу.

— Хіба ж я вас знаю? — бурмотіла мати сама до себе кволим зі сну голосом. І в шибку: — Не знаю я вас!

— Відчиняйте! — гукнули уже сердитіше.— Самі поховались у теплі, а ми тут за вас...

— Ідіть собі далі, людоньки добрі. Я ж вас не знаю.

— Одкройте на мінутку. Ми руські,— роздратовано сказав той же голос.

— Ма' ,— звівся на лікті Дмитро.— Одчини, це ж...

— Боюся я,— не слухала його мати та все видивлялась у шибку.— Без хазяїна ми! Боюся впускати чужих.

— Які ж ми чужі? Партизани.

— Не знаю,— одне повторювала мати.

— Ну, ма', одчини.

— Не мамкай.— Вона відійшла од вікна, розгублено зупинилася лосеред хати.

— Пеняйте на себе! — гукнуло знадвору й потупотіло до хвіртки.

— Це ж наші,— шепотів Дмитро.

— Якби ж то знаття. Он такі "наші", розказують, ходили в Жалівці, а тоді всіх, хто їх впустив, забрали. Поліцаїв перевдягають.

— А якщо це справді партизани?

— Ні, сину. — Мати похитала головою. Сумно так похитала. — Я ж бачу... Я їх тепер і через стіну бачу. Спи.

— Щось не спиться мені.

— Не думай нічого.

— Та я й не думаю.

— А надворі, — чуєш, Митю? — тихенько шелестіла мати губами, — надворі сніжок пролітає. А я дивлюся па них, злякалася, та н не туди, що це ж перший 'сніжок цього року. Бач, як усе перемішалося в голові. Сніжок, гм..

XIV

А вранці як вийшов Дмитро із хати, то вдарив той сніг ув очі, аж сльози набігли, вдарив дзвінкою білизною, свіжістю, чистотою і такою вільгістю, що подих перехопило. Куди не глянь — усе но те: і вулиця ширшою стала, і хати у пухнастих шапках повищали, і дерева звеселіли

у білих льолях. Забіліло до самого неба, не видно ні обрію, ні темного лісу, так просторо стало довкола, хоч бери та лети.

Он у діда Печиборща і дим над комином кучерявиться білим; видно, топить бадиллям або соломою, бо якби дровами — диміло б синеньким.

Дмитро постояв, помружився на лоскітливий сніг, зліпив кулю і кинув нею на горобців, що низочкою приліпилися на тину. Ті раденько цвірінькнули й полетіли на другий бік вулиці рівним рядочком, наче н справді були нанизані на нитку.

Він схопив відерце з кукурудзою і теж полетів собі на білий дим — мався змолоти ту кукурудзу на Печиборще-вих жорнах,— біг, весело горнучи ногами сніг, і тільки легенький біль у литках і в плечах нагадував йому про вчорашнє.

Перед порогом обтупав сніг із чобіт, а в сінях ще й віником їх обмахав і зайшов до хати.

Так і є: дід Печиборщ примостився на купці соломи біля грубки, висмикував з-під себе віхтики і кидав їх у вогонь. І хоч сидів він коло тепла, був у старому червонястому кожусі, в побитій міллю смушевій шапці з одкоче-ними вухами — через ті вуха, мабуть, не почув, як Дмитро дверима рипнув.

— Драстуйте, діду.

Старий обернувся і глянув на Дмитра пригаслими, припорошеними смутком очима. Його лице було темним і збриженим, як висушений опепьок. Буркнув собі щось під ніс і знов обернувся до вогню.

— Прийшов оце, щоб на жорнах ваших...

— Жорна в повітці,— сказав Печиборщ.

— А я вам дров за це принесу. Хіба соломою натопиш? Раз-два — й вихукалась.

— Мені аби вогонь. Глянеш на нього — й тепліше стає. Старому багато не треба.

— Я все одно принесу. Змелю ось кукурудзу і в ліс піду.— Дмитро дивився на худу Печиборщеву потилицю, порізану навхрест тонкими глибокими зморшками, наче дратвою перетяту, і жаль його брав до діда. То ж, було, все сміється, блимаючи жовтими, як оця кукурудза, пеньочка-ми зубів — того кусне, тому остючка підкине, поки хтось із гордовитіших не огризнеться: "Ви б ото, діду, лучче зуби вставили замість ляси точити. Чи грошей шкода? " — "Шкодую грошей? — Печиборщ сміявся ще дужче, показуючи вже кутні.— Та в мене їх, кхе-хе-хе, щоб не збрехати, пудів зо три буде. Хватить і на золоті, й на срібні".— "Це часом не від батечка зосталися?" — "Ні, ті цигани вкрали". Мова була ще за того Почиборща, Гараська, який нажив собі слави найбіднішого багатія. Потрапив, розказували, він ще за царя на каторгу (видно, був такий гострий на язик, як і син його) і повернувся звідти з драпепь-ким клуночком. А в тому клуночку так ніби кулик який оддимався, і лиш пізніше дізналися, що то був — господи милостивий! — сувій грошей новеньких, ще й не порізаних на купюри окремі, тільки-но "відпечатаних" на великих, мов рядна, хрустких паперах. Гарасько, звісно, про те ні слова нікому, ні півслова, але баба Борщиха проговорилась комусь, що свекор її, як тільки наставали жнива і всі люди виходили в поле, виносив із льоху ("Хай мене грім поб'є!") рулон грошей і йшов крадькома у жито — там розстеляв їх, сушив, щоб тлінь не взяла. І де ті гроші поділися, хтозна, може, й справді цигани вкрали, однак і досі про них балакали: хто просто з цікавості, а хто й злостиво підсміювався, що Гарасько ж, мовляв, як помер, то й ховати не було в чому, і син його — уже цей Печиборщ — не ох ти бо' із яких панів. Отож і щипали діда ще тими грошима, а йому від того ні холодно ні жарко не робилося, сміявся собі, а зубів не вставляв.

Тепер ні, тепер не сміється. Склепив підківкою губи і на вогонь дивиться.

— Ну, то я пішов, діду.

— Куди?

— Та молоти ж.

— А-а-а...

Дмитро кидав жменями зерна в жорнове дупло, розгонив важкий камінь і дивився на жовтий струмочок крутого, як дерть, борошна, що спадав у відро. Швидко крутилися жорна, від них сходив тугий хлібний дух і солодкою цівочкою лоскотав Дмитрові груди — так, наче він проковтнув волосинку. Щоб не так хотілося їсти, Дмитро став намугикувати що на думку спадало, і жорновий камінь, пережовуючи кукурудзу, також підтягував йому глухим басом.

Тече річенька невеличеньк-а-а, Скочу — переско-о-очу-у-у, Віддай же мене-е-е, моя матінко-о-о, За кого я схо-о-о-чу-у-у.

Співав, і йому здавалося, що все це колись було з ним: сходив місяць, — Дмитро наче побачив цей місяць, чомусь молоденький і блідий, як скибка недостиглого кавуна,— його ждала дівчина (Яленка), ждала над річкою, а біля берега гойдайся на хвилях срібний човник... Коли те було?

Нараз йому знову привидівся вчорашній вечір, і щось рибиною тріпнулося в серці, черконуло по живому. Він подумав про смерть. Ота гостра болюча мисль, що дрімає в кожній людині і ні-ні та й нагадає про себе, прокинулася й у ньому: "Прийде мить, і тебе не стане. Минатимуть роки, століття, вічність, а ти не відчуєш себе в собі, не відчуєш не те що

радості, а навіть болю. Ніколи-ніко-ли..." І проганяєш від себе цю думку, бо не в силі її заперечити, а тим більше виправдати.

І раптом дві прохолодні долоні лягли йому на очі, вони пахли снігом і якимось несусвітним зіллям, що ним пахнуть лише дівочі руки, а може, тільки Яленчині,— не почув за гуркотом жорен, як підійшла вона, як пролетіли в повітрі дві пташки-долоні й сіли йому на обличчя.

— Як ти знайшла мене?

— А вгадай! — І сяє до нього очима, аж голубів усе довкола. З-під картатої хустини, зав'язаної по-жіночому назад вузликом, випручався на чоло пучечок золотих кульбаб — отакі в неї коси.

— Мати сказала?

— А от і ні!

— Баба Борщиха?

— Ну який з тебе, Митю, вгадько?

— А хто ж?

— Сніг.

— Тобі все смішки.

— Таж сніг, справді. Слід твій сосонкою сюди тягнеться.

— Ти ба', яка хитруха. І тут знайшла.

— І не хитруха я, і зовсім тебе не шукала. Потрібний ти мені...

— А то ні?

— Просто слід побачила.

— Вигадуй.

— Шукала! Шукала, ну й що? — раптом скрикнула Яленка і, немов зламана стеблина, схилилась набік, припала обличчям до Дмитрового плеча.

— Чого ти?

Вона похитала головою.

— Тебе хтось обидив?

— Ні.

— А що?

— Я хотіла тебе побачити. Це все сніг... Згадала, як нам добре було.

Яленка підвела очі, і щось кольнуло Дмитра у серце — її погляд тремтів од болю, і не було в ньому й близько смішинки, і спокою не було ні краплі. Щось незнайоме прокинулося в її очах, доросле, жіноче, печальне, таке, від чого йому захотілося крикнути: "Ти моя, моя!" Але він тільки силувано всміхнувся і мовив:

— Козенятко моє...

— А ти цапок!

— Ну, то й гайда молоти. Насипай кукурудзу. Дмитро взявся за ручку жорен та й ну їх розкручувати на всю, ще й заспівав:

Цап меле, цап меле, Коза насипав, А маленьке козенятко На скрипочці грав.

І від того, що співав так голосно і що жорна гули-гур-котіли, по почули Дмитро з Яленкою, як уїхали пімці в село, як з тріскотом запалала крайня сестринська хата...

Вони спершу й не розібрали, що то було — крик, плач, сміх, стогін? Заклекотав чийсь голос надворі, нелюдський такий, мовби впав десь із неба, од ключа журавлиного відірвався.

— Чуєш, Митю?

— Що це?

Вискочили з повітки... а на краю села сичать вогняні гребені, спалахнули білі снігові шапки на хатах, засліпили очі. І ні плачі звідти не долинають, ні голосіння, ніхто не кричить ні "гвалт", ні "рятуйте", видно, нема вже спасу від цього пекла.

Глянув Дмитро у кінець вулиці — тіло взялося сиротами: не люди, а якісь потвори в залізними головами метались від двору до двору, вимахували вогняними квачами, згонили в купу чоловіків, Дмитро помітив — тільки чоловіків і хлопчиків, а жінки бігали збоку, не давали дітей, і тоді ті створіння з чорними залізними касками замість голів штурхали їх у груди, валили на сніг.

— Ховайся, Петре, ховайся у погріб! — почув Дмитро дикий невпізнанний голос — баба Борщиха, як підстрелена ворона, бігала подвір'ям, затуливши кулаками вуха.

— Це кінець світу,— сказав Печиборщ.— Од нього не сховаєшся.— І не було переляку на дідовому лиці, а тільки холодне здивування висіклося у ньому, немов у камені. Стояв біля хвіртки, дивився, як виводять чоловіків із палаючих дворів, і ждав.

А чия ж то жінка впала на своє дитя, затулила його руками-крилами — не можуть її— одірвати? Гамселить її залізноголовий межи плечі, а жінка й не ворухпеться, застигла, захолола, як пташка на морозі. Мотя то, Мотя! Бо он вискочив з гурту Вакула,— упізнав свого друга дід Печиборщ, хоч і туман впав па очі,— вискочив простоволосий та дужий, та красивий же чорт, на дві голови од німців вищий, що й кучері оп які — вітер заплутався в них.

Підскочив до німця, до того, що жінку його мордував, та як здійняв свої налиті самою силою руки, то таким тільки й бачив його Печиборщ: сухо застукотів автомат, здригнувся Вакула й завмер, і здалося дідові, що німий щось сказав йому на прощання, а от що — не дізнатися вже ніколи.

— Тікай хоч ти, дитино! — курликала баба Борщи-ха.— Тікай, бо це смерть, чуєш?

Дмитро озирнувся на її голос й побачив Яленку. Дівчина зіщулилась, такою маленькою була, беззахисною, а в погляді яріли відблиски пожежі. Стрепенулася раптом, підбігла до Дмитра, вхопила його за руку.

— Сюди. Мерщій!

Вона майже втягла його в повітку і щільно причинила за собою двері. Тут було тьмяно, лише смужка світла косо падала на стіну крізь маленьке вмазане віконце.

— Тут... хіба тут...— Голос його кришився, Дмитро не міг зрозуміти, що Яленка надумала.— Вони ж.,, повітку... запалять.

— Митю, за шахти! Тре' бігти.

— За шахти?

— До Макара, до наших,

— Пізно.

— Ти встигнеш. Скажеш...

— А ти?

— Вони жінок не чіпають. А якщо ти встигнеш... Це ж близько, Митю. Ти прудкий.

— Аде?..

— За шахтами бери вправо, до Вовчого яру.

— Якби ж це раніше.

— У них е Жоні.

— То я побіг?

— Ні, підожди.

— Німці вже ось-ось...

— Підожди, Митю. На! — Яленка зірвала з себе хустину,— Запинайся.

— Навіщо?

— Швиденько. Якщо побачать, подумають, що дівчина.— Вона одійшла в куток, розстебнула пальто. — Не гайся, Митю. Роби як я. — Сіра спідничка ковзнула по її білих стегнах, вони тьмяво засвітилися й згасли під полами пальта.

А за хвилину Дмитро вже був Яленкою, а Яленка Дмитром, і так щемко стало від того, і солодко так, ніби злились вони воєдино, і тепер їх ніколи нікому не роз'єднати.

Обійми її, пригорни, обцілуй усю до граминочки! Потім... Зараз ніколи. Візьми хоч за руку! Потім.

Потім він цілуватиме її все життя.

XVI

І знову городами, городами — до річки; правда, вчора теє було голим, а сьогодні під снігом, та тіло йому пече ще дужче — позаду палає село, а в селі... Краще не думати про це, бо де ж тоді тої сили взяти, щоб добігти до Вовчого яру, про все розказати...

Біг — і наче бачив себе ізбоку, в хустинці Яленчиній, і — сміх, та й годі — в спідничці Яленчиній, але замість сміху схлипування виривалося з грудей, сухе, давке схлипування, а сліз не було...

Може, й даремно вони перевдягалися, Дмитро блискавицею вимайнув із села, ніхто його не побачив, ось він уже перебіг річку,— і льодок заховався під сніг — не витьохкує,— ось уже рушив під гору, ось уже на горі, коло лісу... озирнувся — і кров зачервоніла йому в очах: горіло всеньке село, та де ж те село, як його немає, немає Сестринців, а тільки вогонь язикатий.

За шахти, за шахти! Де ви, Макаре, де ви, дядьку Мо-моте? Хіба вам не видно із Вовчого яру полум'я цього, що село ковтає разом із небом, хіба ви не чули, як німці стріляли у Вакулу, а тепер ось стрілятимуть... І за що, за що?

Зненацька його різонула страшна, пекуча думка: "Це я, я винен. Це... дріт".

І від того болю якось ураз проясніло йому в голові, і він побачив, що сніг у лісі сходжеиий чужинськими чобітьми, і здогадався, що якби тут були партизани, то німці в село не зайшли б. І здалося Дмитрові, що він біжить зовсім не до партизанів, що він утікає від кари, пакоїв лиха, накликав біду, а сам утікає... А ще здалося Дмитрові, що Яленка навмисне послала його до лісу, аби врятувати, бо які ж партизани поможуть, коли село вже горить, а людей женуть десь до церкви. Таж один він, Дмитро, міг зарадити горю, сказати, хто дротом дорогу перегородив, сказати, що люди не винні. Один же він про те знав, а більше ніхто. Чого ж він опинився так далеко?

В село, в село!

І раптом до нього долинули постріли. Глухі, немов із дитячої пухкалки: один, другий, третій... Ще, ще, ще... Ні, не дитячі то постріли, ненько моя, то поодинокі автоматні постріли.

— Стійте! Пождіть! — заволав Дмитро і кинувся до села, і біг, немов сліпий, натикаючись на дерева, роздряпуючи лице об голе кострубате гілля — нічого не бачив перед собою, а біг на глухе (чи то віп сам оглух?) пахкання.

— Стійте, це я! Я!!! Кому він кричав? До кого?

Заплутувався у Яленчипій спідниці (а хустка зосталася десь на гілках), падав, черпав губами сніг, тулив його до очей, знову підводився й біг.

— Це я... я...

Уже й постріли втихли, а Дмитро не збивався з дороги, біг прямо на село, маючи силу в єдиній думці: встигне.

Розступися, лісе, розступися, рідненький. Бо як же він житиме, якщо не встигне.

Не біг, а котився Дмитро з гори, котився до річки, до річки. І коли застиг на її березі, увіткнувшись обличчям у сніг, щоб не бачити чорного згарища, почув, як через місток гуркотять мотоцикли. Він підвів голову і вгледів горбату машину, побачив па мотоциклах чорних потвор з залізними головами...

Куди це вони? Він же ще не сказав...

— Стійте! — Дмитро підвівся і, похитуючись, пішов прямо на німців.— Це я!

Хтось помітив його, але мотоциклістам зупинятися перед горою було не з руки, котрийсь на ходу випустив чергу з автомата, і Дмитро лиш устиг почути хрускіт в ко-ліпі, а болю — ніякого. Легко так упав у сніг, немов у соп.

XVII

Біль він почув пізніше, той біль заповзав у самісіньке серце й приводив Дмитра до тями; десь краєчком свідомості він ще хапався за думку, що виборсується з тяжкого сну, зараз він прокинеться в хаті — і прийде полегкість, і живчиком радість заб'ється у грудях: "Це сон!"

Авжеж, він у себе вдома, ось і голос мамин чується десь з-за стіни:

"Спасибі вам, Хросю, у вас таке горе, а ви зі мною оце".

"У всіх горе. Тепер за живих думка".

Це ж Макарова Фрося до них зайшла, видно, нерано вже, а Дмитро й досі вилежується. Хотів розплющити очі, але не зміг. Наче хто свинцеві кулі поклав на повіки.

"А я прибігла до церкви, дивлюсь-видивляюсь — нема мого Миті. Печиборщ стоїть ні живий ні мертвий, Макар ваш, Микита, хлопчики баби Казійки,— дітки ще зовсім, не розберуть навіть, що воно коїться, — а Миті нема".

"Ой горечко-горе,— тоненько плакала Фрося, — де ж такі тварюки вилупилися, що оцо стільки люду вибили. Жодного ж не помилували, у голівоньку кожному стріляли".

"Спершу ж хотіли живцем їх у церкві спалити, а тоді отой, що в машині приїхав, передумав. Церкви, каже, шкода".

"А Макар дивиться на мене, так, бідненький, дивиться, наче вбирає очима, то я не видержала та як кинуся поміж німців до нього, отако-о по чубові, по лиці його провела рукою та: "Прощай же, Макарцю любесенький, бо я ж тебе більше пе побачу".

"Та и мені ж тоді серце обірвалося, як вони потягли вас за коси од нього, а Макар... випростався отак у попереку та як заспіває: "Зашумєлі, загудєлі провода, ми такого не відалі нікогда".

"Ой, мовчи, Оксаночко, мовчи..." — заголосила тітка, страшно так захлинулась плачем, що Дмитро зрозумів: це не сон. Він розплющив повіки і не стелю побачив, а запорошене зорями небо — біле, аж сиве од

тих зірок. І лежав він на санях — полозки скрипіли по снігу, мати з тіткою везли його.

"Ма'", — хотів гукнути Дмитро. Не подужав. Ледь ворухнув губами. Та й на той порух витратив сили останні. Зчорніло сиве небо — опустились повіки.

"А я ж тебе, Макарцю, дурна, ще й лаяла вранці, ле • дащом обзивала, а ти ж трудяга був, що такого тільки пошукати, та ти ж мені слова лихого не сказав, та ти ж мені й "брешеш" не сказав ні разочку".

"Гукаю до Печиборща: "Ви не бачили Митю? Він же до вас пішов кукурудзу молоти!" Мовчить".

"А тепер же, Макарцю, лежиш ти з усіма у ямі холодній, бадиллям прикритий, не було ж як і поховати вас до ладу, щоб не мерзли там".

"Аж дивлюся — Яленку Санюшину ведуть у шапці Митиній, обімліла я вся, хочу про Митю опитати — не можу. А Санюха упала ницьма, сніг на голову гребе та: "Мене, мене! — кричить.— Мене убийте, то я той дріт почепила".

"Це ж одну її, дівчину... За те, що в чоловічому зловили".

"І в останню мить знайшла вона мене очима та: "Передайте Миті!.." І тут стрельнули, і голівонька її тріпнулась набік..."

"А я кинулася до Макара та отак рукою по чубові його, по лиці провела..."

"Це ж ти спасла його, невісточко моя срібна, це ж ти вирятувала його, золотенька моя".

"Та: "Прощай же, Макарцю, бо я ж тебе більше не побачу".

"А що вже вродливиця, а що вже розумниця..."

"Чуєш, Оксано, як горілим несе?"

"Тепер ми довіку його чутимемо".

"Вмирати пора. Не страшне після цього й пекло".

"Сили нема ні на страх, ні на що".

"Нема".

"Синочка б виходити".

"Один же він у нас всіх зостався".

"А Санюха: "Дайте, дайте мені мою дівчинку! Я її на городі поховаю, негоже її з чоловіками одну ховати, дівчинку мою, голубоньку сизокрилу".

І знову почув Дмитро голоси, а про що мова — не розбере. Біль і гострий запах горілого змішалися в ньому, шарпали всеньке тіло і на якусь мить пробуджували з не-притоми, то знову тягли десь у важку, гливку темряву, в забуття.

"Поглянь, Оксано, одна церковка стримить, а хати — жодної. То на біса ж нам оця церква, як бога немає, хто ж тепер повірить у нього?"

"Он Санюха на городі... Могилу копає. А земля ж мерзла".

"І козеня коло неї. Мекає бідне".

"Бач, тварина, а й та чує..."

Застогнав Дмитро. Крізь в'язку, круту темряву долинуло й до нього кволе мекання козепяти, пробилося наче промінчик, і на далекому темному обрії зблиснула біла цяточка — чи не срібний човник то плив десь далеко-далеко?..

* * *

Тихими літніми вечорами, коли вже сонце опускається на спочинок у свої золоті палати, Митро Концедайло жене з лісу додому табунець білих, мов хмариночки, кіз.

Насилу переставляє ноги услід за козами, хоч ті й поволеньки дибають — напаслися вже. Лише за лісом, помітивши згори синю смужечку річки, веселіше перебирають копитцями, до води поспішають.

І поки п'ють кози воду, Митро стоїть на містку і слухає білу тишу, що залягла над світом і гострим окрайцем у серце йому запливла, зазирнула на хвильку.

Так тихо, так тихо, що чути, як річка тече, зачіпаючись срібними боками за береги.

І скільки вона ще тектиме — ніхто не знає.